

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כא, תש"ל



שורש אחד או מלה אחת לדבר ולהיפוכו

(המשך)

5. "נשכח" — 'אבוד'; "שכיח" — 'מצוי' ✓

הוראות השורש שכח בעברית ובארמית הפוכות הן:
 בעברית 'לא זכר', כגון "ולא זכר שר המשקים את יוסף
 וישפחהו" (בר' מ, כג); ובארמית 'מצא', כגון "והשתכח
 באחמתא בבירתא די במדי מדינתא מגלה חדה" (עז' ו, ב =
 ונמצאה באחמתא, בבירה אשר במדי המדינה, מגילה אחת).
 השורש הארמי נמצא במשמעותו גם בארמית של חז"ל, וכן
 השורש העברי במשמעותו בעברית שלהם. בעברית אומרים:
 "מוטב תיעקר תורה ואל תשתכח תורה מישראל" (תמורה
 יד, ב), "עומר) שכוח מעיקרו הוי שכחה, זכור ולבסוף שכוח
 אין שכחה" (ב"מ יא ע"א). ובארמית אומרים: "הני שטרי
 אקנייתא דמשתכחי בשוקא נהדרנהו למריהו" (ב"מ טז ע"ב =
 אותם שטרות הקנייה הנמצאים בשוק יחזירם לבעליהם);
 "ההוא מרבנן דהוה שכיח אליהו גביה" (ב"מ פה ע"ב = ההוא
 מן החכמים שהיה מצוי אליהו אצלו). עצם הניגוד הגמור
 של המשמעות מנע אי-הבנה, ואף לא נתן לשורש אחד
 להשפיע על השני. אלא שבלשון מאוחרת יותר שכיח הארמי
 נכנס לעברית (בניקוד עברי: שְׁכִיחַ), והוא מתקיים בה צד
 ימינו (המובאה במילון של בן-יהודה משנת שע"ד/1614).

מחלוקת התעוררה על אודות המלה וישתפחו שבקהלת
 ח, י: "ראיתי רשעים קבורים ובאו וממקום קדוש יהלכו
 וישתפחו בעיר אשר כן עשו". על מלה זו כתב אבן ג'נאח
 בספר השרשים: "הישר בעיני להיותו מזולת הצנין הזה
 (כלומר שונה ממשמעותו שבפסוקים האחרים, שבהם "שכח"
 עניינו 'שכחה'), והוא שיהיה דומה לתרגום (כלומר עניינו
 'מצא' כבארמית)". אמנם השפעה ארמית על ספר כקהלת
 אינה מן הנמנע. ומכל מקום לא נתקבלו דבריו.

השורש הזה משמש אפוא בעברית תמיד בהוראתה
 המקראית, חוץ מן התואר שכח, שהוראתו לפי הארמית.
 ואף על פי כן ר' משה אבן עזרא, באהבה המיוחדת של
 המשוררים לזיווג הצלצול ולמשחקי מלים, כותב באחד משיריו:

ישתכחו שירי בעוד שמש עלי / מזחו, והם ישכחו שכח

כלומר: יתקיימו ויימצאו שיריי כל עוד תסובב השמש
 בגלגלה, ושיריהם (של גונבי שיריו, שעליהם כאן השיר
 מדבר) יישכחו.⁷

6. תשובה = 'חזרה למוטב'; תשובה —
 'סטייה מדרך הישר'

הניגוד שבין שתי המלים מובלט יפה בפתגם זה:

7. משה אבן עזרא, "עד אן בגלות", שורה כד. ראה: מא"ע,
 שירי חול, תו"ל חיים בראדי, ספר ראשון, ברלין תרצ"ה, עמ' סז;
 הערת המהדיר שם, ספר שני, ירושלים תש"ב, עמ' קל.

„מי שאסרתהו המשובה / יתירהו התשובה“⁸.

לצורך זיווג הצלצול, הפתגם מנצל שתי מלים השייכות לשני רבדים לשוניים שונים: אחת ללשון חכמים ואחת ללשון המקרא. אך כיצד התהפכה משמעות השורש ממלה למלה? הפועל שוב בא במקרא, מלבד אשר בהוראתו המוחשית 'חזר, הפך את דרכו', גם בהוראה מושאלת ומופשטת 'הפך את דעותיו ואת מידותיו': מן הרע אל הטוב, כגון „לכו ונשובה אל ה'“ (הושע ו, א); ומן הטוב אל הרע, כגון „כי על כן שבתם מאחרי ה'“ (במ' יד, מג). המשלים הוא אשר מלמד אותנו, לאן או מניין שבים. אשר לשמות הגזורים משורש זה — תשובה אינה משמשת במקרא אלא בהוראות 'חזרה' או 'מענה', ואילו שובב ומשובה קלטו דווקא את המשמעות המושאלת השלילית.

בלשון חכמים אין הפועל הנה משמש בהוראה מוחשית, ובמקומו בא „חזר“, אבל הוא משמש בהוראה המושאלת, ובמיוחד שם העצם תשובה הגזור ממנו. אלא שחל כאן עילוי, מפנה לטובה, בהוראה זו, וכל תשובה אינה אלא עזיבת החטא והתקרבות אל ה'. בדרך זו המשמעות של שוב, שהייתה סתמית או אף שלילית (תשובה, שובב) בתוכחת הנביאים, נעשתה חיובית (תשובה) בתורתם של חכמינו⁹.

8. פניני המליצות, פטרבורג תרכ"ח; מובא מתוך: ׀ דוידזון,

אוצר המשלים והפתגמים, ירושלים תשי"ז, מס' 552.

9. ראה עוד: גב"ע צרפתי, לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 29.

7. „נחשל“ — 'תשוש'; „מחושל“ — 'חזק'

כאשר בא עמלק „ויזנב בך כל הגחשלים אחריך“ (דב' כה, יח) — מסתבר, כי נחשלים אלו הם אותם בני ישראל, שמתוך תשישות כוח פיגרו מאחרי המחנה — אם כן חושל הוא מעין „חלש“, ואולי זהו שורש אחד בסירוס איתיותיו¹⁰. מכאן מובנים דברי המדרש: „הרוח הזה בשעה שהוא יוצא בעולם הקב"ה מחשלו בהרים ומשברו בגבעות“ (קה' רבה, על הפסוק א, ו); מחשלו — היינו 'עושה אותו חלש', בדומה למשברו המקביל. אך כיצד נפרנס לפי זה את דברי רש"י (כתובות עז ע"א) „מחשלין ומרדדין נחושת ועושים ממנו יורות“? כאן חישל פירושו 'עיבד מתכת', 'יצר כלי ממתכת'; וכן בסורית חשולא הוא 'מסגר'¹¹. ובלשוננו היום איש מחושל הוא איש חזק, העשוי להתגבר על קשיי החיים (בן־יהודה אינו מזכיר כלל הוראה זו).

אולי יש כאן שני ישרשים שונים לכתחילה, שהתלכדו במשך הזמן; או שמא חישול המתכת נעשה על ידי פעולות כגון הכאה בפטיש, התכה באש, הטבלה במים, שנראות כמשברות ומחלישות אותה, ובסופו של דבר גורמות לעיצובה ולחיזוקה.

8. פְּנִיִּים — 'השטח החיצון'; פְּנִיִּים — 'תוך'

סבורים שתואר הפועל פנימה, 'בתוך', 'אל תוך',

10. בד"ב, בן־יהודה.

11. ברוקלמן, מילון סורי.

התפתח מן פְּנִים במשמעות 'מול הפנים', מנקודת המבט של האיש שנכנס לבית מן הפתח שלפניו¹². וממנו, בדרך של גזירה לאחור, בא שם העצם פְּנִים, 'תוך'. לעומת זאת סבור טור-סיני¹³, כי 'אפשר לראות פְּנִים כשינוי מבטא של 'בְּנִים', כמו שנמצא בכתובות כנעניות בן במקום בִּית היחס". לפי זה אין פְּנִים אלא הרחבה ושינוי פוניטי של אות היחס ב. במקרא אין אלא פְּנִימָה, התואר פְּנִימִי והצירוף לְפָנַי. בלשון חכמים גם לְפָנִים, בְּפָנִים, ופְּנִים כקיצור של "פְּנִים המקדש"¹⁴. ורק בימי הביניים שימש פְּנִים כשם-עצם, להוראת החלק שבתוך הדבר. עתה אפוא נוכל לומר: רואים את הפְּנִים של הארגו, אך אין רואים את הפְּנִים שלו.

9. "בְּדָק" — 'שְׁבַר'; — 'תִּיקָן'

ההשוואה לכמה מן השפות השמיות מלמדת כי בְּדָק הוא ראשית כול 'שְׁבַר, בקיעה', ובדק הבית הוא סדק שנפרץ בבניין. וכן פירש רש"י במד"ב יב, ג. אולם אבן ג'נאח בספר השרשים כתב: "ענינו החיפוש והבניין". ואף משמעות זו משמשת היום, ואולי היא עכשיו עיקר¹⁵.

12. בד"ב.

13. הערה במילון של בן-יהודה.

14. בן-יהודה.

15. על מלה זו ראה: א"מ הברמן, לשוננו לעם יז (תשכ"ז).

כיצד קיבלה מלה זו את המשמעות 'תיקון'? אולי יש אכן מעתק מיטוֹנִימי, המשנה את משמעות המלה ממושג אחד למושג הקרוב לו במחשבה: מאחר שהסדק טעון תיקון, פן יגדל ויסכן את הבניין כולו, והאומר שיש סדק בבניין אף מבקש את האמצעים כדי לתקנו — לכן המלה בְּדָק עברה מן ההוראה הראשונה לשנייה. ואולי שינוי המשמעות הוא תוצאה של אֶלִיפְסִיס, של חיסור, ובביטוי השכיח „חיזק את הבדק” (שבע פעמים במקרא) — שפירושו 'תיקן את השבר' — עברה המשמעות של הביטוי כולו אל רכיבו האחרון, ומכאן הובן בְּדָק כ'תיקון'.

יש להעיר, כי לעומת הפסוק שבמל"ב כב, ה' ויתנו אותו לעושי המלאכה אשר בבית ה' לחזק בְּדָק הבית" בא בדה"ב לד, י' ויתנו אותו עושי המלאכה אשר עושים בבית ה' לבדוק ולחזק הבית"; מזה נראה שהפועל בְּדָק גזור מן השם בְּדָק, וכן סבורים כמה מילונים¹⁶. הפך מזה כתב רד"ק (מל"ב יב, ו): „פירוש בדק הבית — מקום השבר וההריסה, ונקרא בדק לפי שצריך לבדקו ולעמוד עליו מה יצטרך”.

10. דמם — 'שתק'; — 'צעק, קונן'

ההוראה המקובלת של דמם היא 'שתק'¹⁷. כך במקרא:

16. בד"ב, בן-יהודה.

17. על פועל זה ראה: י' קוטשר, בתוך ספר היובל לבאומגרטנר,

ליידן 1967, עמ' 167.

„אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו“ (תה' ד, ה), „האנק דם, מתים אבל לא תעשה“ (יח' כד, יז), ועוד הרבה. וכך בלשון חכמים: „אמרו לו: מה ראית שלא ללמד? דמס“ (תוספתא כיפורים ב, ח). מכאן גם 'עמד ללא תנועה': „דמו עד הגיענו אליכם“ (שמ"א יד, ט), „שמש בגבעון דם“ (יהו' י, יב). אלא שיש הקשר, שבו בא פועל זה בהקבלה לפועל „ללל“: „הילילו אניות תרשיש... דמו יושבי אי“ (יש' כג, א—ב), ולהלן „הילילו יושבי אי“ (שם ו). לכן קבעו המילונים¹⁸ שורש דמס שני, שמשמעו 'צעק, קונן', ואף ייחסו לו צורות נוספות של הפועל.

מכל מקום, אם הייתה משמעות 'צעק' לפועל זה, נדחקה כליל במשך הזמן על ידי המשמעות 'שתק', למניעת אי־הבנה.

(המשך יבוא)

אהרן דותן

„רב־משמעות“ ומרכיבים ישירים

צודק ד"ר ע' איתן בהשגתו על תרגום meaningful ב"רב־משמעו" (ל"ע ר"ג, עמ' 72). גם ההצגה של שני אופני הצירוף בהירה היא, ואין להטיל בה ספק. אולם ספק בצייני, אם ניתן לבקש את השוני בין צירוף מעין „רב־גוני“ לבין

18. בד"ב; מילון מקראי של קוהר־באומגרסנה, מהדורה

שלישית.